

УДК 340.5+340.123+34:92 Bogišić

Кресін О.В.*

ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства У ПРАЦЯХ ВАЛТАЗАРА БОГІШИЧА

Статтю присвячено життєвому шляху хорватського вченого-компаративіста В. В. Богішича та аналізу його концепції порівняльного вивчення і викладання права слов'янських країн. В.В. Богішич виступив продовжувачем і водночас критиком традицій історичної школи права в порівняльному правознавстві, здійснив їх оригінальний синтез з ідеями соціологічного позитивізму. Він став одним з перших завідувачів кафедри історії слов'янських законодавств у Російській імперії – у Новоросійському (Одеському) університеті, розробив програму та принципи викладання цієї компаративістської дисципліни.

Ключові слова: порівняльне правознавство, історична школа права, соціологічний позитивізм, слов'янська правова ідея, право слов'янських держав.

The article is devoted to the life of Croatian comparatist Valtazar Bogišić and to the analysis of his concept of comparative study and teaching of the Slavic countries law. Bogišić became the continuator and in the same time the critic of the historical school of law in the comparative jurisprudence traditions and the author of their original synthesis with the ideas of sociological positivism. He was one of the first chair of Slavic Legislations History in Russian Empire, namely in Novorossiyskiy (Odessa) University, create the program and principles of teaching this comparatistic discipline.

Keywords: comparative jurisprudence, historical school of law, sociological positivism, idea of Slavic law, law of Slavic countries.

Статья посвящена жизненному пути хорватского ученого-компаративиста В. В. Богішича и анализу его концепции сравнительного изучения и преподавания права славянских стран. В. В. Богішич стал продолжателем и одновременно критиком традиций исторической школы права в сравнительном правоведении, автором их оригинального синтеза с идеями социологического позитивизма. Он стал одним из первых заведующих кафедры истории славянских законодательств в Российской империи – в Новороссийском (Одесском) университете, разработал программу и принципы преподавания этой компаративистской дисциплины.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, историческая школа права, социологический позитивизм, славянского права идея, право славянских стран.

* кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Валтазар Богішич став знаковою постаттю в історії юридичної науки XIX ст., а його спадщина як ученого, законопроектувальника та викладача належить не лише рідним для нього Сербії та Хорватії, але й країнам, з якими пов'язана його діяльність – Австрії, Україні, Чорногорії, Франції, Албанії, Герцеговині, Болгарії.

Валтазар Власійович Богішич (Valtazar Bogišić) – відомий юрист і етнограф, автор праць у сфері звичаєвого права, побуту слов'янських народів, юридичної термінології та юридичної техніки¹. Він народився 7 (20) грудня 1834 р. у м. Цавтаті (біля м. Дубровник) в Далмації (Австрія, нині Хорватія). Закінчив приватну середню та навігаційну школи у рідному місті, а у 1859 р. – гімназію св. Катерини у Венеції. З 1859 р. навчався на юридичному факультеті Віденського університету, також у Берлінському та Мюнхенському університетах, слухав лекції у Парижі в Коледж де Франс. Паралельно вивчав філософію, 1862 р. закінчив історичний факультет Гессенського університету, успішно захистив дисертацію і удостоївся ступеня доктора філософії та історії. 1864 р. закінчив юридичний факультет Віденського університету, а 1865 р. захистив дисертацію і отримав ступінь доктора права. З 1863 р. В. Богішич працював адміністратором відділу славістики Імператорської бібліотеки у Відні, а з 1868 р. – інспектором шкіл Сербсько-Банатського військового прикордоння (м. Тімішоара). Став одним із засновників клубу «Слов'янська бесіда» у Відні і Слов'янської бібліотеки при ньому.

17 січня 1869 р. В. Богішич отримав звання почесного доктора державного права в Новоросійському університеті (Одеса) і був обраний ординарним професором – завідувачем кафедри історії слов'янських законодавств цього навчального закладу. Прийняв російське підданство і в січні 1870 р. прибув до Одеси. У Новоросійському університеті він викладав п'ять семестрів, починаючи з осені 1870 р. (вступну лекцію до курсу історії слов'янських законодавств прочитав 3 березня 1870 р.). Окрім викладацької займався також громадською діяльністю: при Слов'янському благодійному товаристві у Одесі заснував Слов'янську бібліотеку і був її завідувачем. 1872 р. він залишив викладання і їздив з експедицією для збирання правових звичаїв на Кавказ. Але він залишався в штаті Новоросійського університету, в 1888 – 1890 рр. знову викладав у ньому, а потім вийшов у відставку.

1872 р. російським урядом на прохання князя Чорногорії Ніколая I Петровича В. Богішичу було доручено створення цивільного кодексу Чорногорії [19, с. 6]. До Чорногорії він приїхав у 1873 р., збирав звичаї у Чорногорії, Герцеговині, Албанії. 1874 р. переїхав до Парижа, де систематизував зібрані матеріали, а також вивчав європейські кодифікації права. 1875 р. склав проект Конституції Герцеговини. 1877 р. він увійшов до Тимчасового Уряду Болгарії, але того ж року повернувся до Парижа. «Загальний майновий законник князівства Чорногорія», розроблений В. Богішичем, набув чинності 1 липня 1888 р.

1890 р. В. Богішич одержав пенсію від російського уряду та виїхав до Парижа. В 1893 – 1899 рр. – міністр юстиції Чорногорії, керівник князівської канцелярії з розробки законів і статський радник. 1898 р. розробив зміни до свого кодексу, які було ухвалено. 1899 р. остаточно переїхав до Парижа. 1902 р. обраний президентом Міжнародного інституту соціології в Парижі. Помер 24 квітня 1908 р. у м. Рієка (Хорватія).

За життя В. Богішича було опубліковано понад п'ятдесят його праць, зокрема: «Правові звичаї у слов'ян» (Загреб, 1867), «Збірник основних правових звичаїв та практик слов'ян» (Загреб, 1874), «Народні пісні» (ч. 1, Белград, 1878), «Писані закони на слов'ян-

¹ При написанні біографії В. Богішича ми користувалися насамперед такими працями: [11; 33; 9; 25; 41; 37; 38].

ському Півдні» (Загреб, 1872), «Про наукову розробку історії слов'янського права» (СПб., 1870) та ін.; окремі важливі праці вченого було опубліковано після його смерті.

Праці та діяльність В. Богішича з компаративістського погляду можна розглядати в двох взаємопов'язаних контекстах: розвитку теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства як науки та його становлення як навчальної дисципліни. Що стосується першого контексту, слід зазначити, що В. Богішич був представником історичної школи права, але у його працях відобразилася і криза цього напрямку, прагнення поєднати його підходи з ідеями нової школи соціологічного позитивізму. Хоча з 60-х рр. XIX ст. в юридичній науці, і зокрема в порівняльному правознавстві, історична школа починає витіснятися соціологічним позитивізмом з притаманною йому тезою щодо односпрямованого еволюційного та стадіального розвитку права в різних країнах, у Російській імперії загалом та в Україні зокрема школа слов'янського права, поступово трансформуючись, продовжує розвиватися такими вченими як М. П. Загоскін, Ф. І. Леонтович, О. В. Романович-Славатинський та ін.

Другий «компаративістський» контекст праць і діяльності В. Богішича пов'язаний з викладанням історії слов'янських законодавств та інституціоналізацією цієї навчальної дисципліни через створення відповідних кафедр. За статутом 1863 р. підтверджувалося відновлення в університетах кафедри права найвидатніших як давніх, так і нових народів, а також запроваджено нові кафедри історії слов'янських законодавств та державного права найважливіших зарубіжних держав [14]. Першим відомим нам викладачем курсу історії слов'янських законодавств до цього був у 1841 – 1845 рр. Р. М. Губе, але ця дисципліна в Санкт-Петербурзькому університеті читалася лише для мешканців Царства Польського в програмі підготовки з польського права [3].

В Московському, Харківському та Київському університетах після 1863 р. кафедру історії слов'янських законодавств створити так і не вдалося [15; 2]. Слід також зазначити, що юридичний факультет Харківського університету не вважав за потрібне заснувати таку кафедру, скептично оцінюючи сам предмет слов'янського права [17, с. 66-67, 101-102]. Є підстави говорити про несприйняття ідеї виділення кафедри та навчальної дисципліни історії слов'янських законодавств і в інших університетах [7]. Водночас, зазначимо, що питання щодо створення тих чи інших кафедр в університетах у той час часто залежало також від наявності професорсько-викладацьких кадрів – адже реформа передбачала радикальне збільшення кількості кафедр.

За статутом 1884 р., який діяв практично без змін до 1917 р., історія зарубіжного права та історія слов'янських законодавств були виключені з навчальних планів університетів [12, с. 10-11; 4, с. 180; 5, с. 9]; кафедра історії слов'янських законодавств залишилася лише у Варшавському університеті [10, с. 15].

Отже, історія слов'янських законодавств у 1863 – 1884 рр. мала стати однією з основних порівняльно-правових навчальних дисциплін в університетах на території Російської імперії. Але такою вона, принаймні в двох з трьох університетів на українських землях у складі Російської імперії – Київському та Харківському – не стала. Є підстави припустити, що ординарний професор Новоросійського університету В. Богішич був єдиним викладачем і завідувачем кафедри історії слов'янських законодавств в Україні. Саме тому його погляди та підходи до цього предмету набувають особливого значення для дослідження історії юридичної освіти в Україні, і зокрема викладання порівняльно-правових дисциплін.

Успішне заснування кафедри історії слов'янських законодавств саме в Новоросійському університеті в Одесі – на відміну від інших згаданих вище – є не випадковим. Вже

при своєму заснуванні в 1865 р. він планувався як центр дослідження слов'янської історії та виховання молоді з південнослов'янських країн [11, с. 313]. 1869 р. ректором цього університету став дослідник історії права слов'янських країн Ф.І. Леонтович, який до того ж був переконаним слов'янофілом, для бібліотеки Університету було викуплено книгозбірню вже згаданого юриста-славіста Р.М. Губе. Ф.І. Леонтович особисто запросив В. Богішича до викладання у Новоросійському університеті, а до того (очевидно, у 1865 – 1870 рр.) сам читав курс історії слов'янських законодавств [11, с. 314, 319].

На що В. Богішич міг опертися при викладанні нової дисципліни? Ступінь дослідженості її предмета характеризує стаття «Покажчик джерел та досліджень з історії слов'янських законодавств» Ф.І. Леонтовича. Насамперед слід зазначити, що цей покажчик охоплює солідний пласт літератури (1001 позиція), але практично всі вказані в ньому праці або присвячені історії права окремих слов'янських народів (включно з публікаціями джерел), або за характером не є юридичними і лише якоюсь мірою зачіпають питання права (наприклад, історичні та етнографічні праці). І лише двадцять праць включено до першого розділу бібліографії – «Твори, що пояснюють історію всіх слов'янських законодавств» [9, с. 372-373]. При цьому з них лише одна праця – «Історія слов'янських законодавств» В. А. Мацеєвського – є узагальнюючим нарисом.

Отже, на нашу думку, це свідчить про несформованість історії права слов'янських народів як сфери і наряду наукових досліджень, навчальної дисципліни. Тим більше складно було стверджувати об'єктивність існування єдиного феномену слов'янського права. Покажчик також демонструє, що з 1861 по 1867 рр. було видано лише одну працю, в якій слов'янське право розглядається як цілісне явище. Все це може слугувати одним з пояснень того, що низка університетів Російської імперії, незважаючи на вимоги загальноуніверситетського статуту, не змогла або не захотіла знайти можливість створити кафедри історії слов'янських законодавств.

Отже, розглянуті нами контексти дають підстави стверджувати, що опублікована вступна лекція В. Богішича «Щодо наукової розробки історії слов'янських законодавств» (1870) заслуговує на особливу увагу з точки зору становлення однойменної порівняльно-правової сфери наукових досліджень та навчальної дисципліни.

В. Богішич при конструюванні дисципліни історії слов'янських законодавств постулює свою відданість ідеям німецької історичної школи права. Він піддає критиці школу природного права за прагнення «виводити право апіорі з суб'єктивного розуму, не звертаючи уваги на позитивні потреби і відносини дійсного життя» [1, с. 45]. Він заперечує закиди у тому, що історична школа не передбачає філософського осмислення права, натомість вказує, що вона сама є «плодом глибокого філософського розуміння сутності права», створює «позитивну історичну основу» для філософії права, без якої остання стає умоглядною. Так само вчений відкидає погляди щодо суперечності історичної школи та ідеї прогресивного еволюційного розвитку права [1, с. 46-47]. В. Богішич вказував на абсолютне домінування історичної школи права серед «науково освічених юристів» [1, с. 48].

Водночас, В. Богішич розкриває авторське бачення ідей цієї школи. Зокрема, він вважає безсумнівною тезу Ф. Савінії щодо органічного розвитку права – подібно до еволюції мови [1, с. 50]. Тому, на його думку, будь-яка законотворчість без глибокого розуміння засад народного права непродуктивна [1, с. 46, 47-48]. Водночас, він вказував на недостатні успіхи історичної школи, пов'язані насамперед із «способом дослідження та обробкою предмету» [1, с. 50]. Він пропонував наступну методичку юридичного дослідження, наслідуючи, за його словами, методичку мовознавства:

- 1) критичний розгляд джерел і розробка на цій основі юридичної догматики;
- 2) вивчення елементів окремих інститутів права, їх відношення між собою та з реальними життя народу;
- 3) відшукування на основі порівняння і критичного аналізу законів, «за якими право народжується, живе, змінюється та вмирає» [1, с. 51].

В. Богішич вважав, що завданням юриста-законотворця є не просте відтворення звичаєвого права, він відіграє активну роль, систематизуючи, вдосконалюючи і видозмінюючи його відповідно до сучасних потреб суспільства [1, с. 57]. У зв'язку з цим учений вказує на недостатність підходів самої лише історичної школи для виконання таких завдань, яка, зокрема, не враховує еволюцію суспільства [1, с. 48, 52]. Він не погоджується з тезою Ф. Савінії щодо двох періодів розвитку права – спершу народом, а згодом – юристами, вважаючи, що народ завжди продовжує залишатися суб'єктом «свідомості юридичних відносин» і розвиває й надалі звичаєве право поруч із законотворчістю юристів і держави, а юристи мають вивчати розвиток народного права [1, с. 55-56]. В. Богішич посилається на погляди Р. Ієринга, який пропонував не просто описувати право, а його критично досліджувати, відкривати його «анатомію і фізіологію» [1, с. 57- 58]. Вчений вказує на необхідність використання експериментального методу, а саме – моделювання системи взаємозв'язків права і природно-географічних умов, економіки, суспільних відносин, релігійних вчень, політичного розвитку, менталітету населення, міжнародних відносин та ін.

З іншого боку, В. Богішич вказує на необхідність використання порівняння для пізнання і розуміння своєї правової системи, відкриття у ній універсальних елементів. Вказуючи на необхідність розширення поля юридичних досліджень, він закликав порівнювати («науковим способом») інститути свого права з аналогічними не лише у споріднених, а й у сусідніх народів, при цьому (на відміну від представників соціологічного позитивізму) незалежно від рівня їх розвитку [1, с. 60-61]. Зокрема, він закликає порівнювати окремі інститути права й не обмежуватися констатуванням зовнішньої подібності чи відмінності, як це робили представники німецької школи права, а й зіставляти «внутрішню природу» цих інститутів [1, с. 62]. В. Богішич посилається в цьому на засади порівняння, розроблені порівняльним мовознавством. Метою порівняння при цьому має виступати не лише пізнання особливостей свого права чи його взаємодії з іноземним правом, а й відкриття «загальних і спеціальних законів і засад». У зв'язку з цим він вказує вслід за Р. Ієрингом на те, що сутність права пізнається не лише філософсько-правовим, а й емпіричним порівняльним шляхом, і вважає можливим у результаті відкриття і дослідження універсальних законів розвитку права [1, с. 60].

У зв'язку з цим В. Богішич при викладанні історії слов'янського права вважав недостатньою опору лише на вчення німецької історичної школи права [1, с. 62]. Він вказує на необхідність врахування підходів інших шкіл правової думки, зокрема, філософської (кантіанської) та історико-філософської (гегельянської). Згадуючи про формування «порівняльної юриспруденції», він не приділяв цьому спеціальної уваги, але наводив висловлювання одного з учених щодо того, що в її межах у майбутньому домінуватимуть підходи історико-філософської школи, які ведуть до реформ чинного права і його уніфікації в національних масштабах [1, с. 49].

Водночас, не слід перебільшувати критику В. Богішичем засад історичної школи права, він залишається вірним основним її постулатам. На це вказує і розуміння народу як «самостійної особи», слов'ян як єдиного народу в межах «великої арійсько-християнської сім'ї», якому притаманні особливі (насамперед – позитивні) риси, теза щодо виключно негативного впливу запозичень на розвиток права народу, і те, що він вважав

історію слов'янських законодавств не лише навчальною дисципліною, а й окремою юридичною наукою [1, с. 41, 42-43, 53, 63-64] тощо. Він наполягав на унікальності низки інститутів слов'янського права, метою порівняння яких з іноземними інститутами могло бути лише пізнання особливостей їх характеру, на історичній вищості елементів слов'янського права порівняно з європейським/західним, тим самим обґрунтовуючи «величезний загальнолюдський інтерес», який являє собою «молода, яка щойно почала розвиватися» наука історії слов'янського права» [1, с. 64-67].

В. Богішич не залишив у опублікованому вигляді програми викладання історії слов'янських законодавств. Але його праця «Щодо наукової розробки історії слов'янського права» містить щодо цього окремі методичні вказівки. Насамперед він вважав необхідним комплексний виклад умов, які визначали життя цих народів, зокрема: територіальних, кліматичних, етнографічних, психологічних, економічних, соціальних, політичних та ін. Після цього мала бути викладена система предмету слов'янського права: спільність звичаєвого права і його відношення до законодавства окремих країн, система права окремих країн, відношення права слов'янських країн і народів між собою. До цього предмета не входило, але було з ним пов'язане «найширше застосування порівняльного методу до окремих правових інститутів споріднених іноплеменників та сусідів». Так само дотичним до предмету дисципліни історії слов'янських законодавств В. Богішич вважав вивчення взаємовпливів між правом різних країн і народів та їх причин. Серед джерел, які мали розглядатися при вивченні курсу, В. Богішич називав звичаєве право, законодавство, фольклор [1, с. 63].

Є всі підстави стверджувати, що В. В. Богішич здійснив оригінальний синтез ідей свого часу щодо феномена слов'янського права, цілей і методів порівняльного дослідження правових явищ, проблематики загальної частини порівняльного правознавства, який є невід'ємним елементом розвитку цієї науки в Україні й заслуговує на належну увагу дослідників історії порівняльного правознавства.

Список використаних джерел

1. Богишич В. О научной разработке истории славянского права (вступительное чтение в «Историю славянских законодательств» в Новороссийском университете в Одессе 3 марта 1870 года) // Заря. – 1870. – № 6.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834 – 1884 / сост. под ред. В. С. Иконникова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1884. – [Електронний ресурс] // Федеральный правовой портал «Юридическая Россия». Режим доступа: <http://www.law.edu.ru>.
3. Губе Р. М. // Энциклопедия Брокгауза и Ефрона [Електронний ресурс] // Сайт «Викитека». Режим доступа: <http://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ>.
4. Емельянова И. А. К постановке вопроса о «всеобщей истории права» в русском до-революционном правоведении (XIX в.) // Методология историко-правовых исследований / отв. ред. В. Е. Гулиев. – М. : Ин-т государства и права АН СССР, 1980.
5. Загоскин Н. Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. – Казань, 1877.
6. Занина М. А. Богишич Балтасар Власьевич // Правовая наука и юридическая идеология России : энциклопедический словарь биографий / отв. ред. В. М. Сырых. – Т. 1. – М. : Юрист, 2009.

7. Захаров В. В. Эволюция содержания русского юридического образования во второй половине XVIII – начале XIX века [Электронный ресурс] // Сайт «Федеральный центр освітнього законодавства». – Режим доступу: <http://www.lexed.ru>.
8. Зигель Ф. Валтасар Власьевич Богишич, творец черногорского кодекса (по случаю 25-летия со дня введения в действие кодекса). Ч. 2 // Вестник гражданского права. – 1913. – № 7 (ноябрь).
9. Леонтович Ф. Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств // Журнал министерства народного просвещения. – 1867. – Ч. 85.
10. Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Вступительная лекция. – Х. : Паровая типография Зильберберг, 1897.
11. Музичко О. Є. Адміністративна та педагогічна діяльність Ф. І. Леонтовича у Новоросійському університеті // Електронний часопис «Південна Україна». – 2002. – Т. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua>.
12. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / отв. ред. В. М. Курицын, А. Ф. Шебанов. – М. : Наука, 1976.
13. Пуповци С. Валтазар Богишич (к 160-летию со дня рождения) // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 5.
14. Томсинов В. А. Юридический факультет Московского университета в период с 60-х до начала 80-х гг. XIX в. [Электронный ресурс] // Сайт юрид. факультету Московського держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова. – Режим доступу: <http://www.law.msu.ru>.
15. Томсинов В. А. Юридический факультет Московского университета в период с 1884 по 1917 г. [Электронный ресурс] // Сайт юрид. факультету Московського держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова. – Режим доступу: <http://www.law.msu.ru>.
16. Чавић М. Правни транспланти код Валтазара Богишића [Электронный ресурс] // Сайт «Alan Watson Foundation». – Режим доступу: www.alanwatson.org.
17. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багалея. – Х. : Типография «Печатное дело», 1908.
18. Benc-Bošković K. Baltazar Baldo Bogišić. A Man with a Systematic Approach to Collecting Ethnographic Material // Etnološka istraživanja/Ethnological Researches. – 2002. – Vol. 1. – No. 8.
19. Luković M. Valtazar Bogišić and the General Property Code for the Principality of Montenegro : Domestic and Foreign Associates // Balcanica. – 2008. – Br. 39.
20. Sirotković H. Akadmik Bogišić – redaktor crnogorskoga Opšteg imovinskog zakonika. U povodu 100. obljetnice njegova donošenja // Arhivski vjesnik. – 1989. – Sv. 33.